

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ – СКЛАДНИК МЕТОДОЛОГІЧНИХ ОСНОВ ТАКТИКИ ЗАХИСТУ Й ТАКТИКИ ПРЕДСТАВНИЦТВА ПОТЕРПІЛОГО В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

FORENSIC CHARACTERISTICS OF CERTAIN TYPES OF CRIMES AS THE COMPONENT OF THE METHODOLOGICAL BASIS OF THE DEFENSE TACTICS AND TACTICS OF THE VICTIM DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Калужна О.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка*

*Ільницький І.Л.,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка,
адвокат*

Знання про закономірності злочинної діяльності різних видів є визначальними для пошуку джерел доказової інформації про розслідувану подію. З погляду професійної потреби для учасників процесу, ці знання є універсальними – однаково необхідними як стороні обвинувачення, так і професійним учасникам сторони захисту та професійному представнику потерпілого для реалізації й відстоювання представлюваного правового та процесуальних інтересів. Окреслено змістове наповнення окремих елементів криміналістичних характеристик злочинів певних видів під кутом зору їх потреби для реалізації функції захисту та представництва інтересів потерпілого, а також напрями використання цієї криміналістично важливої інформації в практичній роботі захисників і представників потерпілих.

Ключові слова: тактика захисту, тактика представництва потерпілого, криміналістичні характеристики злочинів окремих видів.

Знания о закономерностях преступной деятельности различных видов имеют определяющее значение для поиска источников доказательственной информации о расследуемом событии. С точки зрения профессиональной востребованности для участников процесса, эти знания являются универсальными – равно необходимыми как стороне обвинения, так и профессиональным участникам со стороны защиты и профессиональному представителю потерпевшего для реализации и отстаивания представленного правового и процессуальных интересов. Определено содержательное наполнение отдельных элементов криминалистических характеристик преступлений различных видов с точки зрения их нужности для реализации функции защиты и представительства интересов потерпевшего, а также направления использования этой криминалистически важной информации в практической работе защитников и представителей потерпевших.

Ключевые слова: тактика защиты, тактика представительства потерпевшего, криминалистические характеристики преступлений отдельных видов.

The knowledge of different types of criminal activities patterns is crucial for the evidence-based information sources on the investigated case. In terms of usefulness for legal professionals this knowledge is universal – equally necessary for the prosecution, defense and victim representatives. Its purpose is to implement and uphold legal and procedural interests of the parties. The substance of the particular elements of forensic characteristics of certain types of crimes in terms of its usefulness to implement security features and represent the interests of the victim is outlined. The application of this important forensic information in the practical work of defenders and representatives of the victims is established.

Key words: defense tactics, tactics of the victim representation, criminological characteristics of the certain types of crimes.

Постановки проблеми та її зв'язок із науковими й практичними завданнями. Дослідники проблематики зв'язків жертви зі злочинцем відзначали важливість слідів (матеріальних та ідеальних), залишених потерпілим, криміналістичне (доказове) значення яких не менше, ніж сліди злочинця. Цей факт важко заперечити, можна лише додати, що поряд із так званими традиційними слідами, які залишають потерпілі (сліди самооборони, образ жертви в пам'яті свідка тощо), потрібно завжди намагатися звертати увагу на наявність додаткових слідів жертви.

Так, у кримінальному провадженні про викрадення людини проведенням слідчих дій було встановлено, що потерпіла Г. протягом декількох днів

утримувалась у підвалі дачного будинку в дачному кооперативі. Допитаний як підозрюваний власник дачного будиночка свою причетність до викрадення заперечував, стверджував, що в будинок в останні роки не навідувався, в оренду його не здавав, ключі від нього ні він, ні будь-хто з членів сім'ї нікому не передавав. Інші троє підозрюваних переховувалися від слідства, і місце їхнього перебування встановити не вдалося. Встановлені свідки давали суперечливі показання. Показання потерпілої також були непослідовні й суперечливі. Слідчому ці суперечності в показаннях повторними допитами усунути не вдалось, інших доказів на підтвердження чи спростування факту незаконного утримання потерпілої

слідчий не знайшов, зрештою, в матеріалах провадження не було підтвердження, чи шукав. Адвокат-представник потерпілого заявив клопотання спершу про проведення слідчого експерименту за участю потерпілого у формі перевірки показань на місці, а відразу після нього – повторного огляду місць, на які потерпіла вкаже як на такі, де її утримували, за участю спеціалістів – матеріалознавця, дактилоскопіста, трасолога. Клопотання було задоволене. У ході повторного огляду були виявлені й вилучені часточки ґрунту, волокна тканин (як презюмувалось, одягу), відбитки слідів взуття, понад десяток папілярних візерунків рук, що згодом були скеровані на відповідні експертизи. Експертні висновки прояснили ситуацію у провадженні, винуватців вдалося викрити*.

Формулювання цілей статті. Вказана ситуація наочно демонструє значення для слідчого, прокурора, захисника, представника потерпілого знань про закономірності різних видів злочинної діяльності. Ці знання, звичайно, знаходять (чи мають знаходити) належне висвітлення в криміналістичних характеристиках злочинів відповідного виду (підвиду), а саме: як у ході їх вчинення протікає механізм слідоутворення, які види слідів при цьому виникають і де їх шукати. Адже саме ці знання мають велике значення для пошуку джерел доказової інформації про розслідувану подію. З точки зору професійної потрібності для учасників процесу ці знання є універсальними, тобто однаково необхідними як стороні обвинувачення, так і професійним учасникам сторони захисту та професійному представнику потерпілого для реалізації й відстоювання представлюваного правового й процесуальних інтересів. Такій практичній затребуваності знань про закономірності злочинної діяльності певних видів кореспондує й необхідність і обов'язок криміналістів-науковців при розробці окремих криміналістичних методик (саме криміналістичних характеристик окремих видів злочинів) приділяти однакову увагу особливостям слідоутворення як злочинця, так і жертви (потерпілого) злочину та, зрештою, інших учасників злочинної події: очевидців, випадкових осіб чи осіб, що через своє професійне чи інше становище ставали учасниками аналогічних подій.

Тому спробуємо окреслити змістове наповнення окремих елементів криміналістичних характеристик злочинів певних видів під кутом зору його потрібності для реалізації функції захисту та представництва інтересів потерпілого, а також напрямів використання цієї криміналістично важливої інформації в практичній роботі захисників і представників потерпілих.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті доречно звернутися до положень системно-діяльнісного підходу до вивчення злочинної діяльності, що набрав обертів у 80-х роках ХХ ст. і став превалювати. Так, системно-діяльнісний підхід розглядає злочин як певну форму соціальної діяльності людей,

що породжує адекватні до дії зміни навколишнього середовища [1, с. 108]. Іншими словами, злочин – це різновид людської діяльності, а значить, він підкоряється закономірностям будь-якої людської діяльності. Тобто – «це єдність засобів, цілей, результатів і інших елементів людської діяльності» [2, с. 104].

Загальновідомо, що подія злочину є одним із матеріальних процесів дійсності, перебуває в зв'язках і взаємообумовленостях з іншими подіями та явищами, відображається в них і сама є відображенням певних процесів. Ознаки такого відображення обумовлені особливостями елементів злочинної діяльності (суб'єктів, об'єкта (предмета посягання, потерпілого), засобів, обстановки місця й часу тощо) й одержують зовнішній вияв у вигляді найрізноманітніших слідів у широкому розумінні – матеріальних та ідеальних у свідомості учасників злочинної події й очевидців. Ці сліди є змінами навколишнього середовища, що дозволяють, виявивши їх, пізнати за ними подію злочину ретроспективно (пізнати подію, що вже минула, тепер за слідами-відображеннями, тобто реконструювати подію, що відбулася колись). А згодом, у міру накопичення доказової бази, вони (сліди) стають об'єктом судового дослідження в процесуальній формі доказів – речових доказів, показань осіб, документів, висновків експертів.

Саме завдяки системно-діяльнісному підходу став можливим систематизований опис закономірних особливостей кожної фази розвитку злочинної діяльності, які отримали відображення в слідах її підготовки, вчинення й приховання. За своїм механізмом вчинення значна частина умисних злочинів є складною системою дій, операцій особи не тільки під час вчинення, але також і в період готування й приховування.

З погляду механізму вчинення злочинів, обов'язковою чи факультативною ознакою складу яких є потерпілий, усі їх умовно можна поділити на 2 групи: 1) злочини, у механізмі вчинення яких потерпілий безпосередньо задіяний, є їх активним або й пасивним учасником, але обов'язково учасником, – вбивства, тілесні ушкодження, грабежі, розбої, викрадення людини й незаконне позбавлення волі, злочинні ДТП тощо; 2) злочини, у механізмі яких потерпілий сприймає, зазнає негативних наслідків без власної участі під час вчинення злочину, а опосередковано, через наслідки, – екологічні злочини, що заподіюють матеріальну чи фізичну шкоду необмеженій кількості потерпілих, розголошення різних охоронюваних законом таємниць тощо.

Фактично однозначно тільки в злочинах першої групи потерпілий бере участь у механізмі їх вчинення, а відтак і в механізмі відображення (слідоутворення). Тому при розслідуванні цих категорій злочинів необхідно розуміти, у які взаємодії, де, з ким, із чим потерпілий вступав у ході механізму вчинення злочину, й відповідно визначати напрямки локалізації й пошуку слідів цієї взаємодії. Доказова інформація, що міститься в цих слідах, даватиме відповіді на багато запитань щодо предмета доказування у справі, щодо наявності/відсутності обставин, які

* Приклад із власного адвокатського досвіду.

пом'якшують чи обтяжують вину, обставин для звільнення від кримінальної відповідальності тощо.

Відзначимо, що ще наприкінці 70-х рр. минулого століття чимало відомих криміналістів дійшли висновку про важливість особи потерпілого в методиці розслідування окремих видів злочинів як самостійного компонента криміналістичної характеристики. М.О. Селіванов указував, що неможлива повна криміналістична характеристика злочинів проти особистості без докладних відомостей про особу потерпілого, яка безпосередньо пов'язана з об'єктом злочинного посягання [3, с. 56]. М.П. Яблоков уважав, що потерпілий – один з основних елементів криміналістичної характеристики злочинів, а його значення зберігається не тільки в злочинах проти особистості, а й у багатьох інших, де є потерпілий [4, с. 117–118]. В.В. Тищенко відзначав, що характеристика зв'язку між злочинцем і жертвою може бути корисною для методик розслідування окремих видів злочинів [5, с. 38]. Такої ж думки В.Ю. Шепітько: «Існує зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, певна вибірковість у діях останнього. Наявність і характер зв'язків і стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховування злочину» [6, с. 278]. Досліджуючи зв'язок злочинця і жертви, Е.Е. Центров пропонував враховувати два взаємозалежних моменти. По-перше, вибір злочинцем способу, знярядь, засобів та інших пристосувань, а також місця, часу вчинення злочину може залежати від особистості конкретної жертви, особливостей її способу життя, зв'язків і її взаємин зі зловмисником. У таких ситуаціях визначальним є певний рівень знайомства злочинця і його жертви (при вбивствах з корисливих мотивів, квартирних крадіжках у знайомих, родичів). По-друге, відштовхуючись від уже обраного способу вчинення злочину, часу, місця й інших обставин, злочинець підбирає собі майбутню жертву. Й у цих ситуаціях вибір потерпілого також далеко не випадковий і може залежати від віку, статі, матеріального становища, ознак зовнішності й інших особливостей жертви. Наприклад, при вчиненні розбійного нападу або пограбування злочинець, підбираючи майбутню жертву, оцінює можливе матеріальне становище конкретної особи (за одягом, супутніми речами тощо), а також її зріст, фізичну силу, вік, психічний стан, за якими намагається передбачити здатність такої особи чинити опір [7, с. 18–19].

Отже, сьогодні фактично не виникає сумнівів, що для вдосконалення тактичних і методичних рекомендацій щодо розкриття й розслідування злочинів необхідно враховувати й віктимологічну інформацію (особистісні дані, поведінку до злочину, зв'язки та взаємовідносини) про потерпілих. Рівною мірою віктимологічна інформація необхідна й захисникам, і представникам потерпілих.

Водночас потрібно визначитися з тим, які саме відомості про особу потерпілого мають криміналістичне значення для розкриття й розслідування злочину, а отже й мають знайти висвітлення у кри-

міналістичних характеристиках відповідних видів злочинів, оскільки підхід до цього в літературі знаходимо неоднозначний.

В.Ю. Шепітько констатує, що система ознак, які стосуються особи потерпілого, має складну структуру. Вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички та схильності, зв'язки й стосунки. Дані про потерпілого включають також відомості про його віктимність (схильність деяких людей ставати внаслідок низки обставин жертвами певних злочинів) [6, с. 278].

Е.Е. Центров, розробник криміналістичного вчення про жертву злочину, запропонував виділяти такі найважливіші елементи відомостей про жертву злочину:

1. Криміналістично значущі ознаки, властивості, стани, притаманні жертві як фізичному й біологічному об'єкту.

2. Зв'язки та взаємодії жертви як об'єкта з фізичними й біологічними ознаками з матеріальною обстановкою місця події, іншими об'єктами й особами, які вчинили злочин.

3. Криміналістично значущі ознаки, властивості, якості, стани, властиві жертві як особистості.

4. Криміналістично значущі зв'язки і взаємини жертви як особистості, що володіє певною сукупністю психічних і соціально-психологічних рис, з особою або особами, які вчинили злочин [7, с. 41–42].

А.В. Пугачова на основі праць Е.Е. Центрора та Л.Л. Каніфатова дійшла висновку, що в рамках вчення про жертву злочину мають досліджуватись і становище та зв'язки жертви з найближчим оточенням, які вплинули на розвиток механізму злочину (на вибір способу, зняряддя, засобів, часу, місця та інших обставини його вчинення), а також *поведінка, позиція й динаміка показань потерпілого під час досудового розслідування* [8, с. 15; 9, с. 125; 7, с. 41–42].

Звісно, у рамках вчення про жертву злочину повинна напрацьовуватись й систематизуватись будь-яка типологічна інформація про жертв злочинів, їхню віктимність, посткримінальну поведінку, відомості, що дозволятимуть відрізнити жертв злочинів одних видів від інших.

Разом з тим, очевидно, слід уточнити, що в зміст «особи потерпілого (жертви)» як в елемент криміналістичної характеристики злочинів певного виду (групи) мають включатись лише ті відомості про потерпілого як про учасника злочинної діяльності певного виду, що сприяють її розкриттю, тобто побудові й перевірці версій про ще невідомі елементи й ознаки елементів конкретного злочину, що розслідується. Тобто в «особу потерпілого» мала б уміщуватись характеристика потерпілого як учасника злочину під час вчинення (готування, вчинення, приховання) злочину.

Знання про типову поведінку, позицію й динаміку показань потерпілих під час досудового розслідування, звичайно ж, важливі для вибору тактичної

лінії поведінки слідчого (прокурора) і для захисника підозрюваного. І, само собою, це цінна інформація про «свого клієнта – типового потерпілого в такій категорії справ» для представника потерпілого. Водночас ця інформація характеризує вже досудове розслідування певного виду злочинів, а не закономірності їх вчинення. Чи має така інформація вміщуватись у криміналістичній методиці розслідування певного виду (групи, підвиду) злочинів (окремії криміналістичній методиці)? Звісно, так: вона матиме значення для тактики досудового розслідування, тактики захисту й тактики представництва потерпілого. Однак чи має така інформація вміщуватись у криміналістичній характеристиці злочинів певного виду (групи, підвиду), а зокрема в такому її елементі, як *особа потерпілого*? На нашу думку, цю інформацію доцільно подавати при описі типових слідчих ситуацій відповідних етапів розслідування, а типологічну поведінку потерпілих на допитах чи під час інших слідчих дій розкривати власне при описі тактики виконання відповідних слідчих (розшукових) дій.

Ведучи мову про змістове наповнення *особи потерпілого*, представники школи Р.С. Белкіна розглядають це питання разом з *особою злочинця* та відзначають, що «дані і про особу ймовірного типового злочинця, і про особу жертви криміналістика черпає із кримінологічної характеристики злочину. Саме кримінологія й віктимологія вивчають особу злочинця й жертви, наявні між ними зв'язки» [10, с. 689]. Справді, є слушність у тому, що структура змістового наповнення особи злочинця й особи потерпілого має бути універсальною, спільною, звичайно, з урахуванням якихось індивідуальних, але типологічних особливостей типових потерпілих чи типових злочинців певного виду.

Знову ж таки дозволимо собі висловити застереження щодо того, чи криміналістика черпає відомості про особу злочинця й жертву злочину із кримінологічної характеристики злочинів і, відповідно, чи остання є первинною, чи превалює над криміналістичною. Звісно, розробники окремих криміналістичних методик, а зокрема при формуванні криміналістичних характеристик відповідних видів (підвидів, груп) злочинів, черпають інформацію про певний вид злочинної діяльності як про цілісну динамічну систему взаємопов'язаних елементів з усіх можливих і доступних джерел: і з наукової літератури, в тому числі й зі суміжних юридичних наук кримінального циклу, і з публіцистики, і з доступних статистичних даних правоохоронних органів. Однак головним джерелом інформації для формування криміналістичної характеристики злочинів певного виду все ж є матеріали кримінальних проваджень щодо аналогічного виду злочинів. Саме опрацювавши велику статистичну масу матеріалів однотипних (аналогічних) кримінальних справ, дослідник отримує типову модель (алгоритм) вчинення злочинів цього виду з усіма її елементами, особливостями. Не встаючи з-за комп'ютера, без реального вивчення злочинної практики за матеріалами кримінальних

справ криміналістичної характеристики злочинів відповідного виду не сформуєш. Тому, звичайно, відомості з кримінологічної характеристики злочинів певного виду будуть для дослідника-криміналіста тим початковим, вихідним матеріалом, на який лягатиме конкретне наповнення зі статистичними показниками, ознаками, особливостями тощо. Однак після вивчення значної кількості справ про злочини відповідного виду змістове наповнення кожного елемента криміналістичної характеристики цього виду злочинів укладеться само собою, тобто й без використання описів цього виду злочинів у кримінологічній літературі. Іншими словами, дослідник великого обсягу практики вчинення певного виду злочинів легко укладе всі виявлені ним відомості про злочин чи то в криміналістичну, чи то в кримінологічну характеристику, залежно від власних профілю й мети. Сама по собі інформація (характеристика) про закономірності вчинення того чи іншого виду злочинів не є ні криміналістичною, ні кримінологічною. Криміналістичним чи кримінологічним є чи буде її використання. Хоча, укладаючи відповідну характеристику, її розробник змушений вивести на передній план чи то криміналістичні особливості вчинення злочинів цього виду, чи то кримінологічні аспекти, залежно від її презюмованого майбутнього використання.

Отож, повертаючись до логічної лінії нашого основного предмета дослідження, структура опису особи потерпілого аналогічна структурі опису особи злочинця в криміналістичній характеристиці злочинів певного виду. Вона повинна давати багатостороннє, комплексне уявлення про особу злочинця, що ґрунтується на філософській концепції цілісності особи [11, с. 10]. М.В. Салтєвський зазначає, що криміналістична характеристика особи – це такий опис зовнішніх і внутрішніх властивостей (фізичних, біологічних і соціальних) людини, який дозволяє скласти образ людини, її портрет як соціально-біологічної істоти [12, с. 271]. Ці властивості вказують на закономірні зв'язки зі вчиненням злочином, відображаються в його слідах і можуть використовуватися для обрання ефективних шляхів розшуку, викриття злочинця та вирішення інших завдань розслідування [13, с. 194]. При цьому вказаний комплекс відомостей про особу – учасника злочину, крім криміналістичного, за цільовим використанням може мати: 1) кримінально-правове значення, оскільки вони впливають на кваліфікацію (вік, психічна хвороба) та міру покарання (сімейний стан, стан здоров'я, ставлення до праці, світоглядне й моральне обличчя людини); 2) кримінально-процесуальне значення при обранні запобіжного заходу, обов'язкової участі педагога, перекладача і т. д. (вік, освіта, стан здоров'я тощо).

На наш погляд, можна виділити два напрямки використання криміналістичної характеристики особи під час кримінальних проваджень відповідної категорії. Перший напрямок – це отримання інформації про особу невідомого злочинця або й про невідомого потерпілого, що актуально у випадках, коли кримінальне провадження розпочинається

за фактом, коли через обмаль фактичних даних на першочерговому етапі розслідування складно висунути обґрунтовану версію про учасників злочину. За таких обставин звичайно звертаються до залишених невідомими учасниками злочинної події на місці слідів – фізичних (рук, ніг, ознак зовнішності, виділень організму), функціональних і професійних (умінь і навиків, знань, що відобразилися в обраному способі вчинення злочину) слідів і властивостей. А адвокат-представник потерпілого відразу на стадії знайомства зі своїм клієнтом матиме уявлення про його типологічні риси й обиратиме відповідні методи співпраці з ним. А відомості про типового злочинця знадобляться йому для збирання власної доказової бази у справі.

Другий напрям використання криміналістичної характеристики особи злочинця чи потерпілого реалізується під час роботи з уже відомим слідству й іншим учасникам процесу підозрюваним, потерпілим – для 1) вибору тактики провадження окремих слідчих дій; 2) досягнення необхідного психологічного контакту з підозрюваним, потерпілим; 3) прогнозування поведінки злочинця, потерпілого; 4) планування роботи у провадженні (справі).

Висновки. Інформаційне наповнення криміналістичних характеристик злочинів із вичерпно повним, належно глибоким відображенням ознак, властивостей усіх елементів робить їх однаково придатними на практиці як для реалізації функції кримінально-процесуального переслідування, так і для захисту підозрюваного (обвинуваченого), представництва інтересів потерпілого, а також і судового розгляду справи. Такій практичній затребуваності кореспондує необхідність і обов'язок науковців при розробці криміналістичних характеристик окремих видів злочинів скрупульозно підходити до визначення структури і якості змістового наповнення кожного її елемента. За співвідношенням змістового наповнення зміст *особи потерпілого* як елемента криміналістичних характеристик окремих видів злочинів є дещо вузьчий за *вчення про жертву злочину* в цілому. А за напрямками використання криміналістичні характеристики окремих видів злочинів є методологічною основою як для пошуку доказової інформації та формування доказової бази відповідного учасника процесу, так і для вибору тактики поведінки під час кримінального провадження в цілому й під час окремих слідчих та інших процесуальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Томин В.Т. Проблемы оптимизации среды функционирования органов внутренних дел : [учеб. пособ.] / В.Т. Томин. – Горький : Изд-во ГВШ МВД СССР, 1978. – 112 с.
2. Волков А.М. Деятельность: структура и регуляция. Психологический анализ / А.М. Волков, А.М. Микадзе, Г.И. Солнцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 216 с.
3. Селиванов Н.А. Криминалистическая характеристика преступлений и следственные ситуации в методике расследования / Н.А. Селиванов // Социалистическая законность. – 1977. – № 2. – С. 56–57.
4. Яблоков Н.П. Криминалистическая характеристика преступлений и типичные следственные ситуации как важные факторы разработки методики расследования преступлений / Н.П. Яблоков // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1979. – № 30. – С. 78–82.
5. Тищенко В.В. Криминалистическое значение связи «преступник – жертва» для методики расследования / В.В. Тищенко // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 16. – К. : Вища шк., 1978. – С. 35–39.
6. Криміналістика : [підручник] / [В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.]; за ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 464 с.
7. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е.Е. Центров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 230 с.
8. Пугачева А.Н. Тактико-криминалистические особенности деятельности адвоката – представителя потерпевшего в досудебных стадиях уголовного процесса : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А.Н. Пугачева ; Владимирский юридич. ин-т Федеральной службы исполнения наказаний. – Владимир, 2006. – 148 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/taktiko-kriminalisticheskie-osobennosti-deyatelnosti-advokata-predstavatelya-poterpevshego-v>.
9. Канифатов Л.Л. Защита уголовного процесса от ненормативного поведения его участников: дис.... канд. юрид. наук. – Владимир, 2004. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kalinovskiy-k.narod.ru/b/avtoref/kanifatov.htm>.
10. Криминалистика : [учебник для вузов] / [Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.П. Россинская] ; под ред. проф. Р.С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – 990 с.
11. Антонян Ю.М. Изучение личности преступника : [уч. пособие] / Ю.М. Антонян. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 80 с.
12. Салтевський М.В. Криміналістика : [підручник] : у 2 ч. – Ч. 2. / М.В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – 528 с.
13. Ермолович В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В.Ф. Ермолович. – Мн. : Амалфея, 2001. – 304 с.